

*Fogyatékos Gyermek, Tanulók Felzárkóztatásáért
Országos Közalapítvány (Budapest)*

*ELTE Bárczi Gusztáv Gyógypedagógiai Főiskolai Kar (Budapest)
Hallássérültek Pedagógiája Tanszék*

Az integrált nevelés szakmai feltételeit javító pályázati lehetőségek eredményeinek tapasztalatai

GÖNCZI RITA – DR. PERLUSZ ANDREA

(Közlésre érkezett: 2002. március 16.)

„... Általános a megegyezés abban a vonatkozásban,
hogy az iskolai integráció lényeges és kívánatos cél azon
gyermek számára, akiktől elvárjuk, hogy felnőttként
valóban integrálódjanak a társadalomba...”
(Fellendorf, 1981, 266.)

Bevezetés

Magyarországon a törvényi keretek adottak az integrált iskolázathoz, viszont működési feltételei, finanszírozása nem megoldottak. Igaz, hogy az integrált oktatásban részesülő speciális nevelési szükségletű gyermekek után az oktatási- nevelési intézményeknek emelt összegű állami támogatás jár, de ez nem fedezi a szükséges személyi és tárgyi feltételek kialakítását, a speciális pedagógiai feladatok megvalósítását, az intézmény átalakítását.

A probléma megoldására több alapítványi és közalapítványi pályázati támogatás született, köztük a Fogyatékos Gyermek, Tanulók Felzárkóztatásáért Országos Közalapítvány (továbbiakban Közalapítvány) által kiírt, integrációt segítő pályázatok.

Az alább ismertetésre kerülő vizsgálat célja az volt, hogy a 2000/2001. tanévben a Közalapítvány által támogatott pályázatok feldolgozása révén információkat kapjunk az integráció magyarországi méretéről, helyzetéről.

A vizsgálat további célja volt a már kialakult szakmai feltételek feltárása, ill. az igényelt eszközök és státuszok alapján a további fejlesztési lehetőségek meghatározása.

Végezetül a pályázatokban megjelenő, a pályázó intézmények által alkalmazott promóciós eszközök feltárásával megalapozható marketing szemléletű integrációs stratégia kialakítása, mely nagymértékben támogatná az intézményi integráció további fejlődését.

A vizsgálat menete

A pályázatok feldolgozása a Fogyatékos Gyermek, Tanulók Felzárkóztatásáért Országos Közalapítványnál történt, ahol minden szakmai anyagot rendelkezésre bocsátottak.

A Fogyatékos Gyermek, Tanulók Felzárkóztatásáért Országos Közalapítvány által integrációs témában az alábbi pályázatok kerültek kiírásra:

Az integráció feltételei	Kiírt pályázat
A család pozitív, támogató hozzáállása	szülői gondozói tanfolyamok
Korai felismerés és fejlesztés	a szakértői és rehabilitációs bizottságok szakértői tevékenységének támogatása: eszköz, státusz, gépkocsivásárlás, gépjármű-üzemeltetés, konzultációk gyógypedagógiai szolgáltató centrumok
Személyi és tárgyi ellátottság	a fogyatékos gyermekek, tanulók integrált nevelése, nevelése-oktatása
Segítő szolgálat	az integráltan nevelkedő fogyatékos gyermekek, tanulók ellátását segítő utazó gyógypedagógusi hálózat létrehozása, ill. támogatása
Középiszkolai szintű személyi és tárgyi ellátottság	a középiszkolákban integráltan tanuló, speciális szükségletű fiatalok támogatása, ill. középiszkolai integráció intézményi támogatása
Oktatáson kívüli lehetőségek	konferenciák szervezése nyári táborok szervezése, különös tekintettel az integráció megvalósulására

Az alább közlésre kerülő eredmények a nyertes pályázatokból származnak, mivel a nem nyertes pályázatokat a kihirdetés után néhány hónappal megsemmisítik.

A vizsgálat eredménye

Jelen tanulmány első részében az óvodák és általános iskolák által, második részében pedig a középiszkolában integráltan tanuló diákok által benyújtott nyertes pályázatok eredményeit közöljük.

Intézményi integráció

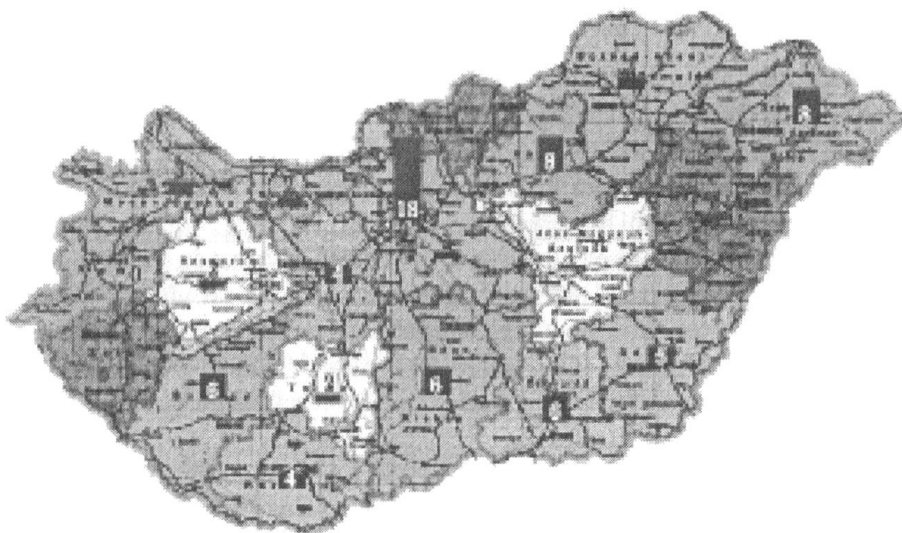
A program 1999-ben indult. Pályázni lehetett az integráció szakmai fejlődését előmozdító eszköz- és személyi feltételek biztosítására. Pályázatot azok az

óvodák és általános iskolák adhattak be, ahol az integrált nevelésben, nevelés-oktatásban résztvevő gyermekek, tanulók ellátását a közoktatási törvényben előírt módon biztosítják, vagyis az alapító okiratuk tartalmazza a feladatot, a nevelési program a fogyatékos gyermekek óvodai nevelésének irányelve, a pedagógiai program és a helyi tanterv kidolgozása a fogyatékos tanulók iskolai oktatásának tantervi irányelve figyelembevételével történt.

Az integrációs pályázaton résztvevő közoktatási intézmények területi eloszlása

Az Oktatási Minisztérium statisztikai osztálya által szolgáltatott adat alapján az 1999/2000-es tanévben országosan 3696 általános iskolából 792 közoktatási intézmény integrált speciális nevelési szükségletű gyermeket, ami az intézmények 21%-a (forrás: OM Statisztikai osztály 2001. február). A Közalapítvány felhívására 135 db pályázat érkezett be, ebből 83 pályázat került elfogadásra.

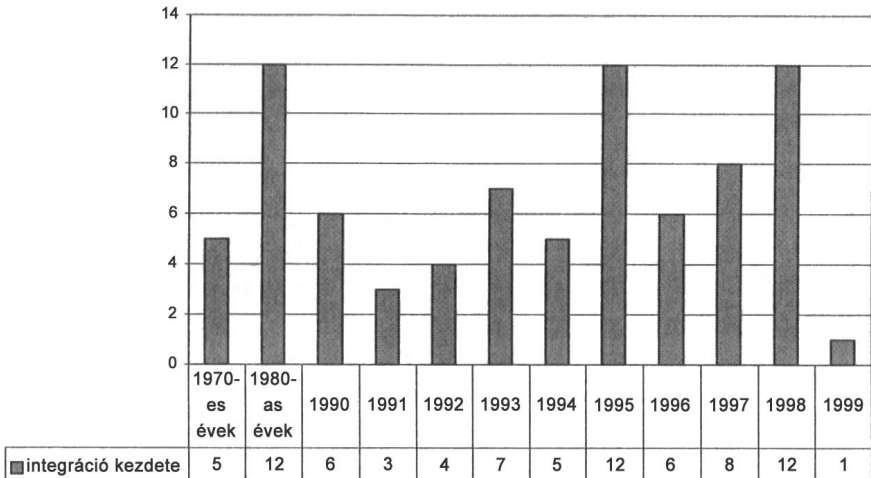
A nyertes pályázatok országos megoszlása

Az áttekintett pályázatok alapján elmondható, hogy még mindig Budapesté a vezető szerep, innen érkezett a legtöbb pályázat. Ennek oka egyrészt a Budapesten működő intézmények nagy száma, másrészt vélhetően a jobban szervezett információáramlás. Mindemellett figyelemre méltó a nyertes pályázatok nagy száma, illetve az a tény, hogy az ország szinte minden régiójából érkezett

pályázat, mely a pályázók felkészültségét, pályázatírási stratégiájának hatékonyságát mutatja.

Az integráció kezdete és törvényi keretek közötti megvalósulása

Az ábra azt mutatja be, hogy a pályázó intézmények mely évben kezdték meg integrációs munkájukat. Amint az a táblázatból kiderül, az integrációs törekvések első hulláma az 1980-as évekre tehető, vagyis az 1985. évi I. törvény az oktatásról megjelenésének idejére, mikor még szabályozásról nem, de a lehetőség megteremtéséről beszélhetünk.

Az integráció pregnáns emelkedése tapasztalható egyrészt az 1993. évi közoktatási törvény integrációt támogató rendelkezései, másrészt a Nemzeti Alaptanterv megjelenése nyomán, mely az egységes követelményrendszert alapul véve igazodott a fogyatékosok egyéni eltéréseihez. Vélhetően a tanulólétszámok csökkenése, ill. a terjedő integrációs gyakorlat is növelte az intézmények befogadó kedvét.

A harmadik hullám a fogyatékos személyek jogairól és esélyegyenlőségük biztosításáról szóló 1998. évi XXVI. törvény megjelenését követően figyelhető meg. A törvény terminális határt szabott a speciális oktatáshoz-neveléshez szükséges személyi és tárgyi feltételek fokozatos biztosításához 2005. január 1-ig. Nem tekinthetünk el attól a lehetőségtől sem, hogy a szükséges feltételek pályázaton, ill. egyéb úton történő biztosításához egyre több intézmény vette bele alapító okiratába a fogyatékos gyermekek integrált oktatását.

Az 1993. évi közoktatási törvény rendelkezése értelmében a helyi önkormányzatoknak ún. közoktatás-fejlesztési tervben kell rendelkezniük arról,

hogy a régióban mely oktatási- nevelési intézmények folytatnak integrált oktatást. Az elemzés alapján az integrációs gyakorlatot folytató intézményeknek csupán 45 %-át jelölték ki a „megyei (fővárosi) közoktatás-feladatellátási, intézményhálózat működtetési és fejlesztési tervben” az integrált fejlesztésre. Az ok az önkormányzatok anyagi helyzetéből és a régiók intézményeinek eltérő működési struktúrájából fakad. Sok intézmény fenntartásának költsége meghaladja az állami normatív támogatás összegét, melyet az önkormányzatok önerőből pótolnak. Az emelt összegű normatívához való hozzájutás feltétele az illetékes szakértői bizottság véleménye. E normatívából kell fedezni a neveléshez-oktatáshoz szükséges tárgyi és személyi feltételeket. Mivel az intézmények többsége alulfinanszírozott, az emelt összegű normatívával együtt az egész összeget az intézmény fenntartási költségei emésztik fel, nem tudják a speciális feltételeket biztosítani. Az önkormányzat így engedi az integráció folyamatát, de nem jelöli ki az intézményeket, mivel többletforrásokat nem tud az intézmény rendelkezésére bocsátani. Az intézmények többsége még nincs kijelölve az integrálásra, ami nagymértékben megnehezíti a speciális nevelés-oktatáshoz szükséges tárgyi és személyi feltételek megteremtésének lehetőségét, finansziális biztosítását. Vagyis ha nincs tárgyi feltétel, nem integrálhat az intézmény speciális nevelési szükségletű gyermeket. Így a hivatalos működés engedélyezése, ill. a működés engedélyezéséhez követelményként állított feltételrendszer egy önmagába záródó kört hoz létre, hisz a közoktatási intézmények nem mind rendelkeznek a megfelelő tárgyi feltételekkel, viszont a kijelölésükhöz és az integráció alapító okiratban való feltüntetéséhez pont e feltételek teljesítése szükséges.

Az integrációban résztvevő speciális nevelési szükségletű gyermekek aránya a többségi óvodákban és általános iskolákban

A pályázatok feldolgozásának eredménye alapján látható, hogy a többségi óvodák és általános iskolák speciális nevelési szükségletű gyermekeket 3-7 %-ban integrálnak, ami csoportonként 1-4 főt jelent.

Az integráció számának megoszlása a speciális nevelési szükséglet alapján

Speciális nevelési szükséglet fajtái									
	<i>HS</i>	<i>LS</i>	<i>MS</i>	<i>TA</i>	<i>ÉA</i>	<i>BF</i>	<i>A</i>	<i>MF</i>	<i>HF</i>
fő	37	28	108	282	86	72	23	255	102
intézmény	14	10	23	14	31	2	11	16	22
átlag	2,64	2,8	4,69	20,14	2,74	36	2,09	15,93	4,63

(*HS* = hallássérült, *LS* = látássérült, *MS* = mozgássérült, *TA* = tanulásban akadályozott, *ÉA* = értelmileg akadályozott, *BF* = beszéd fogyatékos, *A* = autista, *MF* = más fogyatékos, *HF* = halmozottan fogyatékos)

Amint a táblázatból kitűnik, a pályázó intézmények a legnagyobb mértékben integrálnak beszéd fogyatékos (36 %), tanulásban akadályozott (20 %) és más fogyatékos (16 %) gyermeket. A tanulásban akadályozottak nagy száma abból adódhat, hogy a terminológia egységes használata még nem honosodott meg, ill. a pályázók félreértelmezték ezt a kategóriát. A tanulásban akadályozott kategóriába sorolják a tanulási és magatartási zavart mutató gyermekeket, ill. a hátrányos szociális helyzetből adódó mentális retardációt. Mindezek mellett a más fogyatékosági kategóriába sorolt speciális nevelési szükségletű gyermekek számára nincsen, illetve csak elvétve akad speciális gyógypedagógiai intézmény, osztály. Ezért tradícióvá vált, hogy a többségi intézményekben tanulnak, melyek a jelenlegi szabályozás által plusz anyagi forrásokhoz juthatnak.

A beszéd fogyatékosként jelzett gyermekek nagy számának oka lehet, hogy e kategóriában vélhetően szerepeltetik az enyhe beszédhibás gyermekeket is, vagyis nem különítik el a súlyosabb beszédzavart mutató gyermekektől, illetve az ambuláns ellátási forma miatt a beszéd fogyatékos gyermekek legnagyobb része valóban többségi intézményekbe jár. Ugyanakkor a beszéd- és más fogyatékos populációnak nagyobb az előfordulási gyakorisága is.

Az érzékszervi és mozgássérült gyermekek integrációja kisebb arányt mutat, lévén kisebb az előfordulási gyakoriság, illetve, mivel jól differenciált speciális intézményrendszer létezik számukra.

A közoktatási intézmények által szükségesnek tartott eszközök hatása az integrációra

Az intézmények által a pályázatban igényelt eszközök nagyobb hányada *mozgás- és egyensúlyfejlesztésre* (62 intézmény), *kognitív és beszédfejlesztésre* szolgál (55 és 25 intézmény). E három csoportba tartozó eszközök a többségi óvodákban, iskolákban minden gyermek számára előnyt jelentenek.

Az igényelt többi eszköz szigorúbban kötődött a speciális nevelési szükségletű gyermekek megsegítéséhez, pl: pontírógép, adó-vevő, speciális pad, olvasótévé. Ezen eszközök célja a kompenzáció és a csoporttal való együtt haladás megkönnyítése.

Több intézményben eszközkölcsonzót is létesítettek, melyből mindenki kölcsönözhet, aki az intézmény tanulója, így otthon is lehetőség nyílik gyakorolni azokat a képességeket, melyeket az eszközök használata követel.

A közoktatási intézmények státuszigényének alakulása

A pályázat során lehetőség nyílt a közoktatási törvényben előírt, az ellátott gyermekek, tanulók létszáma alapján jelenleg hiányzó gyógypedagógus státu-

szok biztosítására. Az intézmények kis százaléka élt a státuszigénnyel, és a kapott támogatást nem gyógypedagógus státusz létesítésére, hanem megbízással alkalmazott gyógypedagógusok bérének fedezésére használták fel. Ennek oka, hogy az intézményeknek számolniuk kellett a megpályázott státusz finanszírozásának időarányos átvállalásával. Vagyis a cél az új státuszok elindítása, majd az intézmények általi későbbi átvétele volt. Mivel az intézmények többségének fenntartója az önkormányzat, nem vállalták fel, hogy a szűkös anyagi lehetőségek miatt az esetlegesen félig finanszírozott státuszok a támogatás lejárta után elvesszenek.

Kérdések és problémák az integrációs folyamat során

A befogadásban résztvevő személyek közti információáramlás előfeltétele az integráció sikeres működésének. Együttműködésre van szükség pedagógus, gyógypedagógus és szülő között.

Az intézmények nagy számban (27 intézmény) jelezték az *ismeretek hiányát* mind a pedagógusok, mind a szülők részéről. A hiányos ismereteket a gyógypedagógustól továbbképzéseken, tanfolyamokon, fórumokon lehetne kiegészíteni, támaszkodva a saját tapasztalatokra.

A másik említett probléma az *elfogadás* nehézsége (25 intézmény) volt. Pontosan az előző problémából adódik a jelenlegi. Amit nem ismerünk, attól félünk. A pedagógus nem tudja, hogyan bánjon a speciális nevelési szükségletű gyermekkel. Az ép gyermekek szüleinek is vannak féltelmei az integrációval kapcsolatban.

További problémaként merült fel az iskolák *anyagi és eszközbeli ellátottságának hiánya* (21 intézmény), ill. a *pedagógusok létszámihiánya* (14 intézmény). E probléma csökkentésére irányult a pályázati program.

Végül a speciális nevelési szükségletű gyermekek *szűrésével* kapcsolatban merült fel probléma (6 intézmény). Az intézmények hiányolták a megfelelő időben történő, pontos, többszöri felmérést, vizsgálatot.

Az integráció promóciója és annak hatása

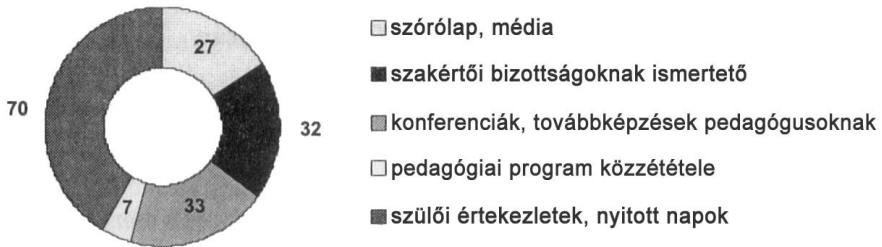
Az áttekintett pályázatokból kiderült, hogy egyre nagyobb igény jelentkezik az integrált oktatás iránt a szülők részéről. A pályázó közoktatási intézmények pozitív hozzáállásról tettek tanúbizonyságot válaszaik során. Ez természetes is egy ilyen jellegű pályázatnál. Bár ők is megfogalmazták az ismerethiányt, a vizsgálat érdekes eredménye volt, hogy ezzel szemben alig tartanak kapcsolatot más integrációval foglalkozó intézményekkel. Önállóan próbálnak utakat

találni, és kevés a példaértékű összefogás a tapasztalatok begyűjtésére és az azokból való közös építkezésre.

A pályázók nemcsak az együttműködés területén járatlanok, hanem az általuk megvalósított integráció kommunikálásában is.

A közoktatási intézményeknek tájékoztatniuk kell a szülőket az általuk kínált szolgáltatásokról és annak minőségéről, de ehhez a többletkiadáshoz nincs anyagi keretük.

Az intézmények az alábbi arányban alkalmazzák a különböző promóciós formákat:

A diagramról jól leolvasható, hogy az intézmények legnagyobb százalékban a már bevált, nem költségigényes tájékoztatási módszereket választották.

Az arány egyben tendenciát is mutat. Ma Magyarországon a pedagógiai, gyógypedagógiai szolgáltatások kinyúlnak a gyermekekért, vagyis felszólítják őket és környezetüket, hogy nekik szükségük van az ellátás valamely formájára. Ez a stratégia sok energiát és időt emészt fel, és a célcsoportot nehezen éri el. Az eredményesebb működéshez új stratégia kiépítésére lenne szükség.

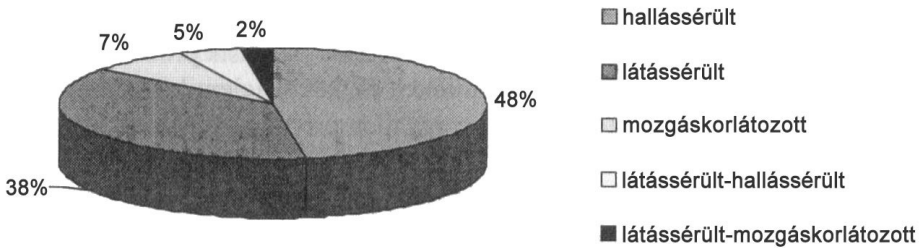
Középiszkolai egyéni integráció

A vizsgálat során 95 nyertes pályázat adatai kerültek feldolgozásra.

Az integrációs pályázaton résztvevő középiskolás fiatalok területi eloszlása

A beadott 95 pályázat pályázói csupán 45 középfokú oktatási intézmény között oszlottak meg. A középiskoláknak érdekük, hogy a speciális nevelési szükségletű fiatalok minél nagyobb százaléka pályázati úton szerezzék be az integrációhoz szükséges eszközöket, mert költségvetéséből ezt az összeget más fejlesztésre fordíthatja. Tehát az intézmény, mely a pályázatról hírt kapott, több tanulóját is pályáztatta.

Az integrációban résztvevő középiskolás fiatalok aránya

A közép- és felsőoktatási intézményekben többségében érzékszervi és mozgáskorlátozottak integrációja folyik. Arányaiban azonban a mozgáskorlátozottak kis számban vannak jelen. Ennek oka, hogy a mozgáskorlátozott fiatalokat befogadó intézményeknek költséges átalakításokat kellene elvégezniük, míg az érzékszervi sérült fiataloknak egy-egy eszközzel, ill. bizonyos mértékű személyi segítséggel megoldható az integrációjuk. Ezért a pályázatok alapján az a tendencia rajzolódott ki, hogy néhány intézmény vállalja fel a mozgáskorlátozott fiatalokat.

Az érzékszervi sérültek között is nagyobb arányt képviseltek a hallássérültek, róluk tudjuk, hogy egy intézményben csoportos integrációban tanulnak és szinte mindannyian pályáztak.

A speciális nevelési szükségletű fiatalok az alábbi eszközöket igényelték:

Eszköz neve	Darabszám	Eszköz neve	Darabszám	Eszköz neve	Darabszám
számítógép	33	beszélőegység	5	diktafon	1
notebook	23	scenner	3	domború földgömb	1
hallókészülék	12	monitor	2	fénymásoló	1
adó-vevő	6	video	2	televízió	1
nyomtató	5	szemüveg	2		

A tanórán való aktív részvétel feltétele a megfelelő minőségű eszközök használata. A pályázó fiatalok olyan eszközöket igényeltek, melyek tanulmányaik befejeztével társadalmi integrációjukat, rehabilitációjukat is elősegítik.

Kérdések és problémák az integráció területén

A problémák, melyeket a középiskolai integrációban résztvevő fiatalok megfogalmaztak, specifikus jellegűek voltak.

A hallássérültek általánosan megfogalmazott problémája az órák alatti kommunikációs nehézség volt. Többször szerepelt, hogy a tanár a diákoknak hátat

fordítva is beszél, beszélgetésnél a társak egymás szavába vágva vitáznak, nem veszik észre időben társaik óra alatti megnyilvánulásait.

A látássérültek problémái általában a pontírógép hangjával voltak kapcsolatban, mely zavarta mind a tanárt, mind a diáktársakat. A másik problémát a nem megfelelő méretű és színű vizuális szemléltetőeszközök jelentik.

A mozgáskorlátozott tanuló esetében egyetlen problémaként a lassúság fogalmazódott meg.

Problémaként jelent meg a modern pedagógiai módszerek alkalmazásának hiánya is (differenciálás, tanulópárok).

Összegzés

A pályázatok áttekintése során kitűnt, hogy az integráció elméleti keretei adottak, viszont a pénzügyi bázis még mindig sok helyütt rendezetlen. Az oktatási-nevelési intézmények alulfinanszírozottsága miatt az önkormányzatoknak többletráfordítást jelent az intézmények működtetése, ez nem kedvez az integráció anyagi támogatásának. A fenntartók engedik az intézményi integrációt, viszont nem veszik be az alapító okiratukba, mert így nincs kötelezettségük az ügyel kapcsolatban. Ezt támasztotta alá a felmérés eredménye is: a pályázók több mint felének alapító okirata nem tartalmazta az integrációs feladatot.

A pályázatok áttekintése alapján kirajzolódott, hogy a többségi intézmények nem rendelkeznek megfelelő eszközállománnyal az integráció sikeres folytatásához.

A fent vázolt problémák megoldására, ill. a fejlesztésre a közoktatási intézményeknek nem áll rendelkezésükre megfelelő saját anyagi keret. Új utakat kell keresniük a pénzügyi alap biztosítására.

A közoktatási intézmények szolgáltatói szervezetként funkcionálnak, így az általuk vállalt integráció is szolgáltatásuk egyik területe.

Mint minden szolgáltató szervezetnek, a közoktatási intézményeknek is szükségük van arra, hogy meghatározzák céljaikat, és az ahhoz vezető *stratégiát*. (Barry, 1997)

A stratégia meghatározásához hat fontos lépésre van szükség:

1. *Cél*: Az intézmény pontos definíciója arról, hogy mit szeretne elérni az integrációval.
2. *Piac és szolgáltatás*: A közoktatási intézmények szolgáltatásának köre, melyben az integráció csak egy terület.
3. *Verseny ismerete*: A többi integrációval foglalkozó intézmény szolgáltatásának, költségvetésének ismerete.

4. *Versenyelőnyök:* Az intézmény megfelelő megkülönböztető előnyének meghatározása.

5. *A marketing és a pénzalapok előteremtésének költségvetése:* Az államtól, önkormányzatoktól elkülönült pénzügyi források felkutatása, kiaknázása

6. *Elkötelezettség:* Az intézményen belül mindenki számára legyen fontos a cél elérése.

Az előzőekben vázolt fogalmak segítenek az integrációt megfelelően támogató stratégia kialakításában, melynek fázisai a következők:

Tervezés: feltárni, hogy mit igényel a speciális nevelési szükségletű gyermek, mit tud nyújtani a többségi intézmény, milyen egyéb fejlesztő szolgáltatást vehet igénybe, ill. milyen támogatói körre számíthat. A stratégiai tervezés során elengedhetetlen a hagyományokkal való bizonyos szintű szakítás és a flexibilis gondolkodásmód.

Előkészítés: biztosítani kell a stratégia megvalósításához szükséges feltételeket. E lépéshez tartozik a pénzalapok és humánerőforrás biztosítása is.

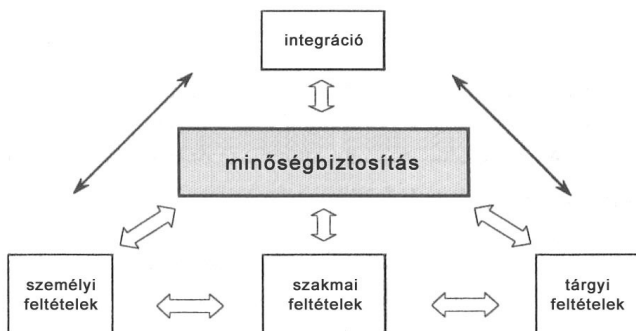
Lebonyolítás: a stratégia megvalósítását jelenti.

Utómunka: a fejlesztés alapját szolgálja. Az elért eredmények és felmerült problémák elemzése, kiértékelése.

A megfelelő stratégia kialakításával új anyagi források nyílnak meg, melyek által a közoktatási intézmények fejleszthetik az integráció személyi és tárgyi feltételeit. Nem egységes, alapvető eszközben, személyzetben kell gondolkodni, hanem minden intézménynek sajátos arculatához, infrastruktúrájához stb. kell megtalálni a megfelelőt. Az iskolák által meghatározott stratégia megfelelő

működése érdekében minőségbiztosítási rendszer kiépítése szükséges. Ezáltal garantálható volna az integráció szakmai minősége.

A vizsgálat adatai kiindulópontot jelentenek az intézmények számára az in-

tegráció szakmai feltételeinek javítására, ill. a pályázatok is egységesebb koncepciókat dolgozhatnak ki a hiányok pótlására és új ötletek beépítésére. A pályázati stratégia előnye, hogy az eredmények állandó ellenőrzésével egy építő jellegű fejlesztést szolgál, melyre az integráció folyamatának éppen szükség van.

Néhány ötlet további – pályázat útján megvalósítható – fejlesztésre:

- integráló intézmények kapcsolatrendszerének kialakítása, a kooperáció támogatása,
- weboldal szerkesztésének előkészítése, támogatása,
- szakértői bizottságokban web-könyvtár létrehozása, mely a szülők számára információkat szolgáltat,
- minőségbiztosítási rendszerek kidolgozása, tanulmány készítése.

Irodalom

Barry J. - McLeish: Sikeres marketingstratégiák nonprofit szervezetek részére.
CO-NEX Könyvkiadó Kft, 1997.

Fellendorf, George: A fogyatékos személyek integrációja.
In: GYOSZE, 1981/4. 263-275. old.)

HIBAIGAZÍTÁS

A Gyógypedagógiai Szemle 2002/1. számához csatolt 2001. évi (XXIX. évfolyam) tartalom-összesítőjének 7. oldalán *Lendvay Réka* könyvismertetésének címadatai között a szerző neve helyesen: *Reményik László* (és nem Sándor).

Az érintettek és olvasóink szíves elnézését kéri

a főszerkesztő